

І. Кодратьєв

НАЩАДКИ ЛЮБЕЦЬКОЇ ШЛЯХТИ - ПРЕТЕНДЕНТИ НА РОСІЙСЬКЕ ДВОРЯНСТВО (КІНЕЦЬ XVIII - XIX СТ.)

В багатьох європейських країнах довгий час провідну роль відігравали, насамперед, військовослужбові елементи, не виключенням були й українські землі. Безумовно, що історія військових станів не була обійдена увагою істориків, але, на жаль, більшість досліджень, присвячених історії саме української шляхти, у кращому разі обмежуються вивченням або магнатерії, або ж її вищих та середніх прошарків [1], не торкаючись історії дрібної військовослужбової людності осілої в околицях прикордонних замків - так званої служебної чи околичної шляхти [2]. Хронологічні рамки існуючих досліджень знов таки рідко звертаються до XVIII - XIX ст., періоду, коли відбувалась поступова трансформація старих соціальних елементів.

Дослідження історії дрібних прошарків української шляхти не можливе без детального вивчення її окремих родів та персоналій. Якраз пошук родовідного матеріалу дозволяє більш глибоко розкрити усі суспільні процеси, вивчити "коріння народу, коріння роду - тих попередніх поколінь, які заклали основу сьогодення, чие життя й діяльність складають суть Історії"[3]. На сьогодні, дослідження окремих шляхетських родів, які ведуть свій першопочаток від боярської та зем'янської верстви, стало одним із перспективних напрямків історіографії [4]. Слідом за історією, яка базується на загальних описових рисах, повинно прийти нове бачення історії, базоване, в тому числі, на прискіпливому вивченні історичної генеалогії, конкретних персоналій, місця окремих родин в історико-культурному процесі.

Саме на Лівобережжі утворилася одна з цікавих військовослужбових спільнот України - служебна шляхта Любецького замку. Стратегічне значення Любецького замку, відомого ще з часів Київської Русі, було обумовлене його географічним становищем. Фактично, місто замикало собою одну з найголовніших транспортних артерій Східної Європи - р. Дніпро. У XV-XVI ст. навколо замку з'явилася низка "околичних" сіл, у яких мешкала служебна шляхта, що володіла землею на ленних засадах, та відбувала з цієї землі господарську службу. Служебна шляхта була найбільш "відкритою" верствою шляхетського стану, могла "мігрувати" по ієрархічній драбині, займала своєрідне "проміжне" становище між селянством та повноцінною шляхтою.

За довгий час формування та розвитку Любецької околиці посилювалося значення любецької шляхти, яка стала відігравати помітну роль в історії не лише регіону, а і всієї України. Узявши активну участь у Визвольній війні середини XVII ст., любецька шляхта покозачилася і надалі, до кінця XVIII ст., продовжувала нести на собі обов'язки охорони державних кордонів. З поступовою втратою любецькою шляхтою значення військово-політичної сили, протягом XVIII ст. відбувалася поступова руйнація старого устрою Любецької околиці. Частина нащадків любецьких бояр та зем'ян опустилася до становища селянства та міщанства, чи залишилась козаками, частина - набула статусу російських дворян.

Саме з кінця XVIII ст. любецька шляхта - козацька старшина почала активно боротися за отримання російського дворянства. На думку М. Базілевського, набуття козацькою старшиною дворянства, разом із ліквідацією полкового устрою, закріпаченням селянства та частини козацтва, призвело до дестабілізації українського суспільства, із якого вишали цілі "форми суспільного співжиття" [5]. Але й протягом

усього XVIII ст. любецька шляхта, отримавши старшинські звання та уряди, не розчинялася у середовищі козацтва. На думку Л.Окіпшевича, у цей період українська шляхта "швидко стежила за всіма можливостями зрівнятися з родовитим російським дворянством"[6]. На цій точці зору стоїть і Ф.Сисин, який зауважує, що у XVIII ст. із середовища козацької старшини постала нова "елітарна група", права якої базувались на "спадковості" і "посадах". З початку XVIII ст. верхівка цієї еліти прагнула нового дворянського статусу [7].

Інтерес до статусу дворянина у нащадків любецької шляхти виник у 70-і рр. XVIII ст. Одними з перших, ще у 1774 р. почали клопотатися про надання дворянства нащадки любецької шляхти дворяни Сосницького повіту - Климовичі [8]. Щонайменше з 1778-1779 рр. існувала посада "предводителя шляхетства полку Чернігівського", яку займав чернігівський підсудок (1764-1769-? рр.) та любецький шляхтич Василь Силич [9].

Безумовно, що прагнення любецької шляхти набути дворянства було підштовхнуте ліквідацією полкового устрою та утворенням намісництва. У 1781-1782 рр. були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Територія Любецької округи виявилась розділеною, частина увійшла до складу Чернігівського, частина - до Сосницького повіту Новгород-Сіверського намісництва. Грамота імператриці Катерини II 1785 р. дала можливість нащадкам колишньої козацької старшини та дрібного околичного шляхетства отримати російське дворянство. Були утворені спеціальні комісії, які почали приймати документи від нащадків "шляхетних земель или бояр или имеющих от королей польских привилегии на разные дает и кои также определены служить воинско яко иная шляхта"[10]. Це викликало великий інтерес до генеалогії, старих актів, родинних переказів. Тому не дивно, що коли на терені Чернігово-Сіверщини першою почала роботу Новгород-Сіверська комісія по розгляду справ претендентів на дворянство, нащадки любецької шляхти (причому не лише із Сосницького повіту) почали подавати на її розгляд документи. Роботи по заснуванню комісії були розпочаті ще у січні 1783 р., офіційне відкриття відбулося 1 червня 1784 р. За три роки вона розглянула 603 справи, а 1472 справи залишились не розглянутими до січня 1787 р., близько 1011 справ було повернуто "шукачам" на "доопрацювання"[11].

Але, особливо на початку своєї діяльності, зачасту не маючи певних доказів пошукувача (та, власне і досвіду), Новгород-Сіверська комісія розглядала "докази про дворянство" позитивно. Ця практика була припинена лише за вказівкою предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва. Після утворення у 1796-1797 рр. Малоросійської губернії з центром у Чернігові (з 1802 р. - Чернігівської), Новгород-Сіверська комісія була ліквідована, а її справи були передані до Чернігівського дворянського зібрання, де частина справ була переглянута, деяким пошукувачам у дворянстві відмовлено[12].

Вимоги які ставились комісіями до пошукувачів дворянства стали свосереднім "лакмусовим" папірцем, який чітко визначав, до якої категорії військовослужбового населення Любецького замку відносились нащадки доказника. Комісії не затверджували у дворянстві усіх, хто походив не по чоловічій, а по жіночій лінії роду, по-друге, дворянами не визнавали нащадків бояр-слуг та зем'ян-ленників, так як вони не були повноправними власниками належних їм ґрунтів і мали пожалування лише за умови виконання військової служби, вочевидь, існували й неофіційні обмеження у кількості позивачів та їхнього майнового стану. Певним виходом із ситуації стало отримання дворянського статусу в якості нащадків військовослужбовців, перш-за-все, козацької старшини (так зване військовослужбове дворянство). Частина нащадків любецьких бояр отримала дворянство "по службі", ставши чиновниками нового державного апарату. Відповідно, ті родини, які таки увійшли до рангу "найдавнішого" дворянства ("происхождение которого покрыто неизвестностью") брали своє першопоходження, як правило, із шляхти литовсько-польських часів.

Наприкінці XVIII ст. своє дворянство доводила відома у любецькій околиці з 1603 р. родина Бакуринських. Уже у 1806 р. Герольдія внесла герб Бакуринських до першої частини Загальноросійського гербовника, а у 1901 р. їхнє прізвище було занесено до родослівної книги Чернігівського дворянства[13]. У 1792 р. у дворянстві була визнана частина Бивалкевичів (відомі з 1571 р.), але деякі представники цього роду так і залишились козаками [14]. З того ж таки 1792 р. на дворянство претендували Даничі та Піроцькі (відомі з кінця XV ст.), і лише у 1844 р. Герольдія визнала їх дворянами[15]. Дворянами стали відомі з першої половини XVII ст. родини Жлобів-Погорільських та Бубликів-Погорільських [16]. У середині XIX ст. дворянство здобули Тарасевичі-Величковські (отримали маєтності у 1471-1480 рр.) [17]. У цей час дворянами стали й осілі у околиці з кінця XV ст. Шуковські [18]. Герольдія визнала дворянами лише частину Юшкевичів-Красковських (відомі з 1619 р.) та Тупиць (із кінця XVI ст.)[19]. Дворянство здобула частина Масловичів (у 1471-1480 рр. отримала у володіння Шуковщизну) [20]. В цілому, більшості родин любецької шляхти, та, навіть, значній частині нащадків ленних зем'ян та бояр удалося отримати дворянський статус. Зокрема, у списку дворянських родів Чернігівської губернії 1881 р., знаходимо занесених до родовідних книг та затверджених у дворянстві Герольдією: Александровичів, Антоновичів, Бакуринських, Бубликів-Погорільських, Будлянських, Величковських, Гладких, Гутор, Казанських, Каменецьких, Кислих, Киселів, Ковтуневичів, Козловських, Козлових, Красовських, Михнових, Михно, Піроцьких, Савичів, Сахновських, Селецьких, Силичів, Тарасевичів, Тупиць, Юскевичів, Юскевичів-Красковських та інш.[21].

Чимало родин спочатку були занесені до дворянської родовідної книги, але згодом, за браком доказів, із неї виключені. Зокрема, це родина Мишків-Гришичів (у 1638 р. Мелех, Лукаш, Пров і Тимох Мишки-Гришичі отримали привілей Владислава IV на частину с.Неданчичі) [22]. У 1847-1850 рр. з родовідної книги виключена й одна з гілок родини Антоновичів (уперше згадуються у 1571 р.) [23]. У 1851 р. було відмовлено у дворянстві Богушам (XV ст.) та інш.[24].

Визнання у дворянстві нащадків любецької шляхти було ускладнено тим, що наприкінці XVIII ст. їхні родини значно збільшились. Відомо, що у 1792 р. в с.Мисах та с.Антоновичі мешкало загалом 113 чоловік на прізвище Антоновичі. У х.Козли та с.Козли мешкало 47 Козлевичів (Козлів)[25]. Лише незначна їх частина була визнана дворянами. Справа доказування дворянства іноді тривали для пошукувачів десятиріччями, обходилась у чималі кошти та нерви. Наприклад, справа про дворянство Козлевичів розпочалась у 1785 р. і завершилась лише на початку XX століття[26]. А от родині Юскевичів-Красковських пощастило більше. Чимало представників цього роду довели своє дворянство. У списку дворян Чернігівської губернії 1881 р. знаходимо 18 Юскевичів, та 37 Юскевичів-Красковських, отримавших підтвердження Герольдії на дворянство у 40-50-і рр. XIX ст.[27].

Отримавши російське дворянство, нащадки любецької шляхти робили типову для тих часів службову кар'єру. Згадаємо, зокрема, Івана Масловича, який у 1787 р. пішов на військову службу, з 1795 р. служив у Гатчинських батальйонах, 1797 р. у чині майора був призначений прокурором у "колежскую верхнюю расправу", згодом здобув посаду судового радника і до 1800 р. отримав чин титулярного радника. У 1821 р. син військового товариша Олександра Савича Андрій, був пожалований імператором Олександром I військовим чином підпоручик, а у 1826 р. Андрій Савич став поручиком. У 1828 р. своє дворянство доводив Стефан Козловський, службовець нижнього земського суду. Губернським секретарем у 1860 р. був Олександр Бублик. У 1881 р. капітан 2 рангу Василь Іванович Александрович був визнаний у дворянстві. Нащадок старого шляхетського роду володарів Суховірщини В.Ястребов у першій половині XIX ст. згадувався як поручик [28].

Таким чином, козацька старшина - нащадки любецької шляхти не розчленилися у козацькому середовищі, а зберігали своєрідну клановість у XVIII-XIX ст. З кінця

XVIII ст., з початком роботи комісії для розбору доказів на дворянство, любецька шляхта активно набувала статусу російського дворянства. Водночас, значній її частині, яка відносилась до нащадків зем'ян-лешиків та бояр, та знайшла собі соціальну нішу не у козацькому, а у міщанському чи селянському стапах, довести своє "шляхетське коріння" не вдалося. Здобувши дворянського статусу, нащадки любецької шляхти робили типову службову кар'єру, ставали державними чиновниками чи продовжували військовослужбові традиції у Російській армії.

Джерела та література:

1. Див.наприклад: Леоптович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права.-С-Пб.,1894, Владимирский-Буданов М.И. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России.-К.,1886.-Ч.VII.-Т.1.-С.1-79; Любавский М.К. Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания первого литовского статута // Чтения в Историческом обществе истории и древностей Российских.-М.,1892.-Кн.3(162).-Отд.IV.-С.1-296; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).-К.,1993 та інш.
2. В історичній науці по відношенню до службової шляхти "прив'язаної" до свого замку, є усталеним уживання термінів: "овруцька шляхта", "барська шляхта", "житомирська шляхта" та ін. Див. наприклад: Грушевський М.С. Історія України-Руси.-К.,1995.-Т.VI.-С.280-281; Теж саме.-К.,1998.-Т.V.-С.96; Зазуляк Ю. Взаємовідносини старост і шляхти в Галицькій Русі пізнього середньовіччя // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича.-Львів,1998.-С.81-82.
3. В'ялов П.І., Кривошея В.В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля.-К.,1999.
4. Horvath P. Po storach jednej zemianskej rodiny (Horvatovci v Sisove na Riadku) // Genealogicko-heraldicky hlas.-1997.-№1.-S.22-33; Лисенко С.М. Початки та генеза роду Незабитковських у Люблінському воєводстві (XV-XVIII ст.): з студії над генеалогією дрібношляхетського роду // Вісник Київського інституту "Слов'янський університет".-Випуск 11. Історія.-К.,2001.-С.225-232; Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч.-К.,1999; Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис.-1997.-№1-2.-С.32-47 та інш.
5. Базілевський М. В'ячеслав Липинський та ідея соціальної стабілізації. Матеріали IV наукової конференції НТШ-Торонто // Бюлетень Наукового товариства ім.Шевченка.-Ч.1(4).-Торонто,1953.-С.77.
6. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції.-Мюнхен,1948.-Т.CLVII.-С.105.
7. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал.-1995.-№4.-С.73.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУ).-Ф.2.-Спр.18518.-Арк.86.
9. Матеріали для истории Малороссии. Из архива графа Милорадовича.-К.,1890.-С.5; ІР НБУ.-Ф.1.-Спр.58232.-Арк.Ізв.4,13зв.14.
10. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО).-Ф.86.-Спр.1.-Спр.28.-Арк.126.
11. ІР НБУ.-Ф.1.-Спр.58260.-Арк.11; ДАЧО.-Ф.86.-Оп.1.-Спр.13.-Арк.56-57.
12. ДАЧО.-Ф.86.-Оп.1.-Спр.7.-Арк.407.
13. ДАЧО.-Ф.133.-Оп.1.-Спр.125.-Арк.293-293зв.
14. ДАЧО.-Ф.86.-Оп.1.-Спр.23.-Арк.347зв-348зв.;Спр.28.-Арк.278зв.
15. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства.-Спб.,1902.-Т.2.-С.158-159.
16. ДАЧО.-Ф.128.-Оп.1.-Спр.14419.-Арк.2.;Ф.133.-Оп.1.-Спр.277.-Арк.204зв.291-292.
17. ДАЧО.-Ф.133.-Оп.1.-Спр.395.-Арк.274-274зв.
18. Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербурзі (далі -РДІА).-Ф.1343.-Оп.17.-Ч.2.-Спр.4831.-Арк.21-22.57.
19. ДАЧО.-Ф.133.-Оп.1.-Спр.125.-Арк.439,464;Спр.294.-Арк.137;Спр.315.-Арк.43,364-365;Спр.325.-Арк.69;.
20. ІР НБУ.-Ф.2.-Спр.16137.-Арк.1-3; ДАЧО.-Ф.86.-Оп.1.-Спр.31.-Арк.142зв.;Ф.133.-Оп.1.-Спр.4.-Арк.43зв.;Спр.23.-Арк.350-354.
21. ІР НБУ.-Ф.1.-Спр.61605.-Арк.2-100 зв.
22. ДАЧО.-Ф.133.-Оп.1.-Спр.294.-Арк.137;Спр.315.-Арк.43,364-365; Спр.325.-Арк.69.
23. РДІА.-Ф.1343.-Оп.16.-Спр.2285.-Арк.1-3.
24. Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. - Чернигов,1868.-Вып.1.-С.21-22.
25. ДАЧО.-Ф.86.-Оп.1.-Спр.31.-Арк.155;Ф.133.-Оп.1.-Спр.23.-Арк.300,362-362зв.,363-364.
26. ДАЧО.-Ф.133.-Оп.1.-Спр.325.-Арк.23,183зв.-184,601,648.

С.Лиман

ПРОБЛЕМИ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ Й ІСТОРІОГРАФІЇ В ПРАЦЯХ ХАРКІВСЬКИХ МЕДІЄВІСТІВ У 1805 - 1885 РР.

Дореволюційна вітчизняна медієвістика внесла помітний вклад у розвиток європейської історичної науки. Одним з великих наукових центрів нашої країни в ХІХ ст. був Харківський університет. Відкритий у січні 1805 р., він не тільки перетворився у своєрідну Мекку для допитливої молоді півдня Російської імперії, але і зробився осередком іноземних, головним чином німецьких професорів. Саме вони заклали основи університетського викладання в Харкові і при цьому впливали на формування наукових інтересів молодих учених. Ця обставина поряд з наступним поширенням німецької класичної, насамперед гегелівської філософії, а також вражаючі успіхи німецької медієвістики і визначили популярність історії середньовічної Німеччини в дослідженнях учених Харківського університету.

Першим викладачем історії середніх віків у Харківському університеті був німецький професор А.Г. Рейниш (1769 – 1811). Він не залишив після себе опублікованих праць, підготовлених у Харкові, на відміну від свого наступника француза А.А. Дегурова (А. Дю Гура) (1765 – 1849). Перекоаний противник «німецької партії» у Харківському університеті, ініціатор вигнання з нього прогресивного німецького професора Й.С. Шада, А.А. Дегуров не міг перебороти свого антигерманізму навіть в актовому виступі «Критика історії і її захист». Так, наприклад, серед великих істориків минулого та сьогодення він називав насамперед французів і англійців (Боссюе, Вольтера, Юма), а серед причин 30-річної війни виділив винятково внутрішньонімецькі протиріччя. «Війни за віру, що спустошили Німеччину, - відзначав А.А. Дегуров, - доводили государям, що всяке гоніння за думку народжує одне нещастя і що терпимості населяють і збагачують царства» [1].

З 1831 по 1834 р. лекції по історії середніх віків у Харківському університеті читав серб В.Ф. Цих (1805 – 1837). У майбутньому ректор Київського університету, він підготував у Харкові магістерську дисертацію «Про спосіб викладання історії». На відміну від А.А. Дегурова, В.Ф. Цих високо оцінив німецьку історичну науку. Так, кращим підручником по історії середніх віків він вважав посібник німецького дослідника Ремера, хоча і критикував при цьому його «синхроністичний метод викладу» [2]. З 1819 р. у Німеччині починається видання найбільшого збірника джерел – «Monumenta Germaniae Historica» («Історичні пам'ятники Германії»). Імовірно, ця історією середніх віків по посібнику Ремера неодмінно повинне супроводжуватися вивченням історичних джерел.

У загальнометодологічних питаннях вітчизняна ліберальна інтелігенція 30 – 60-х рр. ХІХ в. знаходилася під сильним впливом ідей німецького філософа Георга М.М. Луніна (1806 – 1844), який з 1835 по 1844 читав у Харківському університеті лекції по середньовічній історії. М.М. Лунін не тільки визнавав вслід за Г. Гегелем, що положень. «Історія, - підкреслював харківський учений, - повинна займатися не лише одними державами, але і народами, вона повинна бути не тільки політична» [3]. Цей постулат знайшов своє відображення як у лекціях М.М. Луніна про падіння Римської імперії й утворення варварських королівств [4], так і в його лекціях, присвячених